

לאחר מאה שנים ושנתיים ימים

על יצירת ברדיצ'בסקי השלימה

עמנואל בן-גריון

מרה גם במהדורות הבאות של הכתבים עד היום, נקודת אחיזה לקוראים ולחוקרים גם יחד. אך כבר מפעלו השלישי, כבעל-אגדה, הוצג במלואו לפני הקורא רק עשרים שנה אחרי מותו, עם השלמת המהדורה הראשונה של אוסף מעשיות ישראל שיצא לאור בשם "ממקור ישראל" (ואם תרצה לדייק — הושלם מפעל זה רק אשתקד עם הופעת המהדורה השנייה, המתוקנת, של האוסף הזה). והנה, בגלל סיבות פנימיות יותר מאשר בגלל סיבות שהזמן גרמן, החלה הופעת כתביו שבחקר קדמוניות ישראל — "מקרא ומחקר" ועוד — רק כארבעים שנה אחרי מותו ועדיין לא הושלמה הופעתם. גם אם נשאר אפוא את איסוף אגרותיו ופירסום מבחרן והוצאת קטעים משלי-מים מתוך יומנו כמשימות לימי יובל שיבואו — הרי לגבי השארות-נפשו שבאגדה ושכמחקר עדיין הסופר חי, וחלים עליו אותם חוקי חיים ותמורותיהם, הקיימים לגבי היוצר בישראל את-מול, היום, ומחר.

עברו מאה ועוד שנה-שנתיים מיום הולדתו, ואילו תקופות, של הכלל ושל הפרט, אפילו שלו כפרט, מקופלות בתחום-זמן ענקי זה! כאשר גולד עוד היה מאפו בחיים, במות סמולנסקין היה בן-עשרים, הוא עצמו האריך רק ארבע שנות חיים אחרי "סבא" מגדלי. והוא היה בין אבות-חלוציו של הסיפור העברי, אך בו בזמן היה בודד ביצירה שאיננה בת-זמנה כלל. אפשר למדוד את ימי חייו, הקצרים בימים והארוכים בתכולה, גם לפי תנועות והשבונות-עולם שחלפו עברו בישראל ועל ישראל. בעצם ימי נעוריו נפגש עם ההש-כלה — ונועד להיות, דוקא כמתנגד ומערער, מן המעצבים את דמות תחיית ישראל, תחילה החלר-צית ואחר-כך הלאומית. אך תהייתו על חי-דת עמו, כל ימי חלדו, אינה משתבצת במפ-

המשורר הגרמני אוסקר לאַרקה, ממקורבי מי"ב בארץ אשכנז, היה מחסידיו של הקומפוזיטור האוסטרי אנטון ברוקנר — אולי גדול החסידים של המלחין הזה, אשר יש אומרים כי עד היום לא זכה להערכה שהוא ראוי לה. בשנת 1924 מלאו מאה שנה להולדת ברוקנר, וחוגגים רשמיים וש-אינם רשמיים התכוננו לקראת חג היובל של האלמוני הגדול שייערך ברוב עם ופאר — פאר ריק וכוזב כמובן. זעם לרקה והקדים, שנה לפני אותו תאריך, והדפיס מאמר מלחמתי ומפוכח גם יחד, שכותרתו "ברוקנר בן התשעים ותשע". את המאמר ואת לקחו אני זוכר מאז, ומדי פעם, בפרוס ימי יובל לגדולי רוח, אשר איש אינו זוכרם מן הסתם בימים שבין יובל ויובל, אני חוזר ובוחר את המציאות המיוחדת לאור האמת האכזרית המשתקפת באותה כותרת: אין נביא בזמנו, וגו' — רה נגזרה גם על בן-האלמוות שישתכח מן הלב. אף בהגיע מי"ב לאותו גיל של מאה פחות אחת, חזרה ונתעוררה בי אותה הרגשה, והריני חוזר ונותן לה ביטוי לאחר שמלאו למי"ב מאה שנה ועוד אחת.

ואולם אין הדברים דומים, אם כי אמיתם במקור-מה עומדת.

קודם-כל, לא היו עצרות-זכרון בשנת המאה למי"ב (להוציא אחת). שמו הועלה בכתבי העת, זעיר שם גם בהרצאות, וכמה מסיפוריו הומלצו כרצויים להיכלל בתכנית לימודי הספרות בבתי הספר. אך השוני הממשי שבין פרשת ה"אחרי מות" של מי"ב לבין מקבילותיה אצלנו ואצלם הוא בכך, כי עד עצם היום הזה לא נתגלה עדיין, אף ליחידים, מפעלו הרחבני במלוא היקפו ועל צדדיו השונים. אמנם שנתיים לפני מותו ניגש לעריכת כל כתביו, שבסיפור ובמאמר בעיקר, וקבע ליצירתו המכונסת אותה צורה סופית שגש-

מי שלא ראה את לילינבלום ביום השבת אחר הצהריים בביתו, בשעה שהוא נח מעבודתו — אין לו מושג מעצב עברי המסתתר תחת מסכה של מנוחת הרוח.

כאשר קראתי את השורות האלה בפעם הראשונה ביוזעם ובהבנה, ראיתי לא לבד את לילינבלום; ראיתי גם את עברו הרחוק של הכותב עצמו, אשר לבו יבכה בקרבו תמיד, על דאבדו.

ב

דבר רגיל הוא שבני-גיל ואחים-לתקופה יטעו בבן-זמנם שאין להכניסו לאחת התבניות המוכנות; אך טעויות כאלה אינן שליליות עוד, כשנלמד לעמוד על טיבן. למי"ב בעל "שינוי ערכין" הדביקו את התואר "ניצשיאני", אך התמידו בכך למעלה מכל שיעור ומשך של טעות רגילה — בלי לשים לב לכך שניצשה עצמו אינו, לאורך הזמן, אלא תופעה חולפת (בניגוד לשופנהואר אשר מי"ב אמנם קיבל ממנו). עד עצם היום הזה יש הרואים בבעל "צפונות ואגדות" בעל-תשובה, אשר שב כביכול מדרך האפיקורסות של שנותיו הקודמות; והאמת הרי מבטלת את שתי ההנחות גם יחד, כלומר גם את ההנחה שהיה אפיקורס. ודאי, התפתחות היתה, אשר למראית העין יש בה כאילו גם מעין הפיכת הקערה על פיה. מקום שקוף ביותר בכתביו בנדון הוא עימות שתי עמדותיו אל החסידות — כאשר קרא לנוסח הסופי של "משנת חסידים" שלו בשם "להערצת החסידות", ואילו לביטוי גישתו האחרונה, המסתייגת, בשם "לביקורת החסידות". אך למעשה אין כאן שינוי גישה אלא — נפילת חומות ומחיצות. שירת היהדות ומאור האגדה נתגלו לו תחילה בחסידות. אך עתיד היה לחפור ולגלות את המיתוס אשר לאורו הועמו אורות מאוחרים, ואל המיתוס הזה, הקדום אפילו מן התנ"ך, הגיע אך בנפול החומות והמחיצות אחת אחת בפני עינו אשר גם ראתה את הנולד, ואשר במבט בלתי משוחד, גם חדרה לחיק עבר רחוק מכל רחוק.

כאשר נקרא היום אגרותיו של פרישמאן אל ברדיצ'בסקי הצעיר — ופרישמאן, לפי שנותיו,

עלם של בני דורו, בחיפושיהם אחרי דרך משלהם לעצמם, מן המדבר הארצי והרוחני אל הישוב ואל התיקון.

יש המנסים למצוא בעלילות סיפורי הזכרון שלו יסודות אבטוביאוגרפיים ועל-ידי כך ל"שחזר", למיצער, את נוף ילדותו ונעוריו. אחד מציוני-ריו הראשונים, "פת לחם", משמש כאן נקודת אחיזה. אך כבר באותה תקופה ראשונה של כתיבתו הבשלה קדם אצלו הסמל לכל נתונים "ארציים" שהם; על אחת כמה וכמה בדמות הנערה-הגיבור של הסיפורים-התאומים "היציאה" ו"הבריחה" — שכן ה"אני" המדבר בהם ומעלה זכרונות נעורים, אינו אלא ה"אני" הדתי והלאומי של אבלי-ציון ונכספי-לציון שלמן שחר ימי השבת הזה שגלה מעל שולחן אביו מימי הגלות הראשונה. דוקא בבואתו הנפשית של מי שעתיד היה להגדיר עצמו כבודד במערבו (ואשר אז עדיין לא גילה לעצמו את ברכת הבדידות הזאת), משתקפת מתוך פרקי "גודד" או "עוזב" שבכמה מסיפוריו הרגשיים וההגותיים של מי"ב שבמחזור "מחוץ לתחום"; אך אם נעלה, למשל, דמותו של גבור הרומן הראשון שלו, דמות מיכאל ב"מחניים", ונשמע מפיו על חשבונותיו עם היהדות, הרי שוב לפנינו — לא דוקא הוא, הסופר, אשר מבשרו חזה כל זאת, אלא בן-דמו; ובכוחו זה, ולא בשל יסודות ביאוגרפיים כביכול, הוא אבטיפוס — אפילו של הסופר עצמו.

את מי"ב עצמו נרגיש, כאשר ידבר על זולתו, על קרובים-רחוקים. כך במסתו על שלמה מימון, כאשר הוא מביא בלשונו של מימון את סיפור התאכזרות הגבאים כלפיו שגירשו אותו עוד לפני כניסתו למחוז-הפצו שברוח — וישא קולו ויבך... כיוצא בכך בסוף מסתו על לילינבלום, בדברים-כדרבונות שמן הראוי להביא אותם שוב ושוב:

והאיש הזה, אשר עמד בראש שתי המחנות, מחנה השלילה ומחנה החיוב, מצא את לחמו ואת לחם ביתו משכר עבודתו ב"חברה קדישא". מבוקר ועד ערב דבר היה לו עם המתים; ובערב ישב וכתב מכתבים על דבר תחיית ישראל...

את עגנון דחה בראשיתו. אך את יל"ג העריך בלא הסתייגות, וחש קירבה אל קונסטנטין אבא שפי"א, המומר הטראגי והמשורר אמיץ הביטוי של תוגת-עצמו ("לשוא במי ירדן את בשרי טבל-תי..."). מאז הושלמה הוצאת כתביו, נאספו דבריו על בני גילו ובני זמנו ב"דור וסופריו" וב"דברי ביקורת", והם ניתנים להתבוננות ולהש-וואה; אך מי שממשיך וקורא מעבר למתוזורים האלה נתקל עוד בספר אחד, ספר בפני עצמו, בשם "חוקים וספרים", שברובו נתפרסם בפעם הראשונה בכתבים המקובצים — שלמי תודה לא-חיים רחוקים ודברי ויכוח עמם בשדה הספר. מי"ב חי את חי הרוח שלו, יותר ויותר, לא עוד עם גדחי זמנו אלא עם גדחי העבר. ואם אנו רוצים, למען הסדר, לקבוע את המועד שבו לבשה התמור-רה הזאת גם את ביטויה המוחשי, אזי ייראה לנו שינוי שמו הגלתי לשם-קדומים כסימון נקודת המיפנה. מיכה יוסף רצה להיזכר בשמו של יוסף אחר, הוא המכונה במסורת ישראל בשם יוסף בן גוריון, ואינו אלא יוסף בן מתתיהו שכתב יוונית. מי שעמד (בעצם, מי עמד?) על שינוי השם, המופיע בפעם הראשונה בשער המהדורה הרא-שונה של "מאוצר האגדה" (במהדורה אחרונה — "צפונות ואגדות"), ראה כאן שם אגדי לבעל-אגדה; אך מאז פורסם "ישו בן חנן" אולי חש מי שחש, כי הכוונה היתה אל יוסיפוס עצמו, אשר בתוך ספר המלחמות שלו גילה מי"ב את תגליתו המהפכנית ביותר.

ג

על מי"ב נכתב לא מעט (והמדובר כאן בדברים חשובים שנכתבו, או גם נאמרו עליו). ראשון היה כאן פ' לחובר, שהיה גם מן המעטים שבאו עם מי"ב במגע אישי רצוף; והדברים המרוכזים שכ-תב ב"תולדות הספרות" שלו, לא כל שכן המסה שהחל לפרסם עליו, בהמשכים, סמוך למותו, תרמו הרבה לכך שהדמות לא תסולף וכי תוכר ביחודה המקורי. מבין בני זמננו היה ברנר האחד שעמד והעמיד על שורש נפשו של מי"ב, מתוך קירבת נפש, נפש קרועה; אי לזאת היתה הערצתו של

גדול היה ממי"ב אך במעט — כמעט ופוגעת גי-שת הוותיק אל הצעיר, כעין ביטול סלחני; ופרישמאן המשיך בכך, הייתי אומר: מתוך שיג-רה, בשעה שכבר היטיב לעמוד על טיבו האמיתי של יוצר בכיר. יותר משמינית-שבשמינית של יחס זה אל צעיר ממנו, כעין "בן סורר ומורה", משתקף גם מתוך אגרות אחד העם, אשר בנידון זה גם לא "ריכך" את אגרותיו שפרסמן אחרי מות בר-פלוגתא שלו. מי"ב, מצדו, העריך את שניהם, גם ובפרט את אחד העם אשר במשנתו נלחם, הערכה מוחלטת וללא סייג, כסופרים גדולים. כאן המקום להזכיר מתוך כאב מהול בגאות, דבר עמדת שניים זה מול זה — ביאליק ומי"ב. הצד ה"ביאליקאי" של הפרשה גלוי למדי, אם כי עדות האגרות והשיחות, במידה שנרשמו, אינה חד-משמעית (לא תמיד גילה הלב לפה, והפה — ליד הרושמת); לעדים הגנוזים הייתי מצרף את לשון ההקדשה שכתב ביאליק למי"ב כשנתן בידיו את ספר שיריו: לנזיר אחיו¹. ומי"ב לא מנע עצמו מביקורת, ודבריו המסתייגים על "אריה בעל גוף", על "מגילת האש" ועל "ספר האגדה" יוכיחו. אגב כך: גישתו הסאטירית-עוקצנית של מי"ב אל יוסף קלוזנר נבעה במישרין מהערצתו את אחד העם ואת ביאליק: כאב לו ש"השילוח" עבר לידיים של בעל קומה נמוכה, לפי הערכתו, לעומת הגדולים האלה.

המקורבים אל מי"ב היו מעטים — ואתם התכ-תב על פי הרוב בהיותו בעצמו מרוחק ממקומו-תיהם שהיו מרכזי היהדות בשנים ההן. עד לימי מלחמת העולם הראשונה — שבעטיה נותק כליל, באופן גשמי ורוחני, מכל מרכזי העברית, שהיו לארץ-אויב לאשכנז הארץ שבה ישב — עדיין היה עוקב אחר גילויי זמנו בשירה ובפרוזה עברית, אם גם במידה פוחתת והולכת. שופמן הצעיר משך את תשומת לבו, בגנסין לא מצא את אשר מצאו בו מעריציו, אם כי הציב לזכרו ציון נוקב²;

¹ גם על משקל יוסף, שהיה שמו הפרטי הראשי של מי"ב.

² "מן החיים אל המתים", כל מאמרי מי"ב, עמ' קצו-קצו.

במסכת רוויית זכרונות, יותר מן היתר גם לתפיי-
 שת דמות הנסתר שבמ"ב (והיימאן דוקא, מי
 שלא שמע עברית, לא הכיר אלא שמינית שבש-
 מינית של היוצר). נשמר לנו גם זכרון אישי מאת
 מי שראהו מקרוב אך לא הרהיב עוז לגשת אליו
 — הפרק שרשם ש"ז שזר כעבור שנים ב"אור
 אישים" ("פגישה אילמת עם מי"ב"). אחרון אחר-
 רון נזכיר את ש"א הורדצקי, שבזכרונותיו העלה
 את הדמות בעיקר כפי שהיא משתקפת מתוך
 האגרות אליו. פרשה מועזת עולה בזכרונותיהם
 של לחובר, של היימאן ושל הורדצקי, בשלוש
 נוסחאות: כאשר מי"ב, שומר-סוד מאין כמוהו,
 לרבות העצב האישי ביותר, לא יכול להבליג
 והעלה, בפני כל אחד לחוד ובנסיבות שונות, את
 פרשת אביו שנרצח על ידי כנופיות פטלורה. הנה
 כי גם מי"ב שלבו גשבר בקרב, פשוטו כמשמעו,
 נמנה עם קרבנות אותה שואה ראשונה, שואת
 אוקריינה, אשר לה גם נתן ביטוי נוקב, בפרקי
 "קינים והגה והי" (אולי יבוא יום ויראו בקטעים
 אלה תשובה אחת מוקדמת מפי קרבנותיה-שבע-
 תיד של השואה הגדולה).

הורדצקי, כאמור, מביא כעדות מסייעת לזכר-
 רונותיו את מי"ב-שמכלי-ראשון, שדיבר אליו
 מתוך מכתביו הרבים. עדות בלתי אמצעית לא
 פחות, אם לא יותר, ממציאים לנו חילופי האגרות
 ברנר-ברדיצ'בסקי שהופיעו כספר בפני עצמו.
 לכשיפורסמו חילופי האגרות עם ביאליק ועם
 אחד העם (עד כה עומדים לרשות הקורא פירסו-
 מים "חד-צדדיים" מתוך החומר הזה), יתוסף, בלא
 ספק, יותר מ"גון" להבנת אותו קו-גבול שבין
 הסופר כאיש לבין הסופר כסופר. ועוד יגיע תור
 פירסומם של מכתבים נבחרים אל לחובר מתקור-
 פתו האחרונה, אל אהרנפרייז מן התקופה הרא-
 שונה, אל חברים ללימודים, כגון צבי מלטר ודויד
 נימרק (כל החומר הזה כבר גאסף ורוכז) ואל
 ידידים מלומדים שהתכתב אתם עד יומו האחרון,
 כגון ש"א פוננסקי ורב צעיר. אך האם הקורא
 הנאמן — והראוי לכך שייפתחו לפניו מ"ט השע-
 רים כולם — יחזור וילמד מה שלא למד מפי הכת-
 בים גופם? כלום אין הכתבים בעצמם — ודוגמת

לחובר, אם תרצה לומר, אוביקטיבית יותר, ועם
 כל הקירבה שמרה דיסטאנס. על המספר מי"ב
 יש לנו המסה של פיכמן (כהקדמה לכל סיפורי
 מי"ב), העשויה להשלים את דברי לחובר בתור
 חומר הסברתי מנקודת-ראותו של משורר-אמן,
 והמסה של רחל כצנלסון (שזר), שצמחה, כמו
 דברי ברנר בשעתם, מתוך הוראת יצירתו. מה
 שלחובר עשה לאורך שני העשורים הראשונים
 אחרי מות מי"ב, עשה — בעיקר בהוראה, ורק
 באופן חלקי, עד כה, במאמרים יחודיים — שמעון
 הלקין למען בני הדור השני. עם הלקין גם מת-
 חילה החקירה המדעית-האקדמית של מי"ב, ש-
 התפשטה מהאוניברסיטה העברית אל יתר המוס-
 דות האקדמיים של מדינת ישראל.

מבין המסות היחידות שנגעו לדעתי בנקודה
 מכרעת במי"ב וביצירתו אזכיר את מאמרו של
 צבי וויסלבסקי ("ביחידים ברשות הרבים"); מבין
 דברים קולעים שנאמרו על אודות אספקטים שו-
 נים בדמותו של הסופר — את ההזכרות התדירות
 בחיבוריו השונים של ש"י פנואלי. ישנה גם מונר-
 גרפיה, רחבת היריעה, על מי"ב, אשר מחברה,
 הסופר-האמן ישורון קשת, לא לבד שהשקיע בה
 עמל רב, אלא גם ניסה לאמת בחינותיו על-ידי
 גישה ביקורתית של מידת-דין. כמה הערכות —
 שוב במיוחד על סי"ב המספר — יצאו גם אצלו
 להפליא; אך בעבודה כולה "התנקמה" העובדה
 שציינתיה בפתח דברי: עדיין מי"ב לא נתגלה
 כלל אלא בחלקו; ועוד מוקדם לכתוב, מה גם
 לשחזר, אפילו את סיפור חייו.

סקרנות שמתוך חיבה ויראת-כבוד באה על
 שכרה במידה לא מבוטלת בפרקי זכרונות אישיים
 על מי"ב, המשקפים, ביחד, בנאמנות, את בבוא-
 תו של "הבודד במערבו". שוב פיכמן ("ב"סופרים
 בחייהם") ולחובר ("ימי ברדיצ'בסקי האחרונים")
 מאשרים בזכרונות אלה שהערכתם את יצירתו
 בספריהם היא ספרותית ואישית כאחת. הזכרת
 שמו בזכרונות "רב צעיר" (חיים טשרנוביץ) עו-
 מדת בעצם בסימן החברות, מתוך קירבה אישית
 ולא דוקא רעיונית. אחד מידידיו הקרובים ביותר,
 הסופר הגרמני-יהודי מוריץ היימאן, התקרב,

מצא לנכון לדלג על ספר בראשית כולו, להוציא, כביכול, מן התורה; לקיצוניותו (המסקנות!) התאים הנוהג להתחיל לימודי התורה של התינוקות בישראל בספר "ויקרא" דוקא. האגדה המכונסת, ובפרט זו המחודשת ב"צפונות ואגדות", היא חזרה והתורה לבראשית.

מחקרי המקרא של מי"ב, ההולכים ומתפרסמים, כאמור, באיחור של יותר מימי דור לאחר פטירתו, באים לחשוף — הייתי אומר: בדרך הפוכה מדרכו של ר' יצחק הנזכר — את המיתוס המסתתר בסיפורי ההיסטוריה שבכתבי הקודש. גם מאחורי "חוק ומשפט" קיימת עלילה נעלמת, עלילה רבה, אשר עם גילוייה יתוסף יותר מ"בית" אחד לשירת העם... העימות "סיני וגריזים" או גם "שכם וירושלים" אינו רק מה שמגדירים כהנחה, כמסקנה, כתגלית מדעית, אלא — גילוי שירה נסתרה. מי"ב לא חתר אלא לאמת הפנימית, לשורש המכוסה מסורות מסורות של דברי ימי ישראל ואמורתו בימי קדם, ודרכו דרך הביקורת; ממש כשם שבכתבי הפולמוס שלו בעניני עם וארץ לא רצה לחנך אלא לקרוא לראיה נכונה, בלתי משוחדת ובלתי מסולפת. ואולם כשם שביקורת-הציונות שלו השפיעה בשעתו — ושלא מדעתו — על העלילה החלוצית הראשונה ועזרה בסופו של דבר לבנות קיבוצים ומושבים בארץ-ישראל, כך יכולה וראויה ביקורת-המסורת שלו להשפיע על חידוש תודעת קדושתם של מקומות ממלכת אפרים העתיקים, בפרוס עידן חדש למדינת ישראל.

ה

נייחד את הדיבור על מי"ב החוקר. כזה הוא מתגלה לנו כבר בכתביו הגלויים והגודעים. לדוגמה אזכיר את רשימתו "מותו של גואל"³. המדובר בדויד אל רואי איש עמדיה, אחד ממשחיי "שקר". מי"ב חוזר תחילה על הסיפור, כפי שנמסר על-ידי ר' בנימין מטודילא ואשר משם נתגלגל, באותה רוח עוינת לאיש-החזון, אל הכרוניקות העבריות ואל מחברי ספרי גזירות ודמעות⁴. אל

ה"קינים" תוכיה — אוצרים בתוכם אותם הסודות השמורים ליחידי סגולה ומתגלים (או עשויים להתגלות) ברבים רק כשיבוא זמנם?

ד

על בעל-האגדה כמעט ולא נכתב דבר — להוציא רשימה, חשובה בשל כותבה, מאת מרדכי שניר (קושניר); אפס מתוכה בלבד לא יעמוד הקורא מן הסתם על ההבדל שבין "צפונות ואגדות" ובין "ממקור ישראל". ואמנם שני האספים שהשאיר מי"ב אחריו כאילו התחרו ביניהם. לכאורה אין פשוט מן ההבחנה. "ממקור ישראל", בדומה ל"ספר האגדה" של ביאליק ורבינצקי, הוא אוסף של טכסטים אשר גילויים, צירופם, תיקונם והסדרתם הם עיקר פעלו של המאסף; ואילו "צפונות ואגדות", בדומה ל"שיחות מני קדם" לזאב יעבץ, הוא מבחר יצירות-עם שבעיבודו של המאסף, והספר מצטרף אפוא אל כתביו של הסופר אשר, אגב-לא-אגב, ראה בספרו זה את גולת הכותרת של יצירתו. שני דברים משותפים לשתי האסופות: מכאן הפסיחה על השיגרת, ה"בעל-בית", הזמני והמוגבל, ומה גם על התפל, המעורבים הן במדרשים והן במעשיות של חז"ל ושבעקבות חז"ל; ומכאן אי-הרתיעה מפני הנידח, ה"יוצא-דופן", ומה גם מפני הגנוז והשמור ליד-עי"ן. ממילא אוצרים בקרבם שני האספים לא מעט מן הנשכח ושניהם כאחד עוד עתידיים — לכשיגלה אותם העם — להשיב לעם מאבידתו לעת-עתה (והמועד המוגדר בכך, הוא ממושך עד מאד!) אין, או כמעט שאין, לעם היהודים אותה "תודעה אגדית", שהיא מסימני ההיכר של תרבות עם על אדמתו; ואין תימה אפוא שנער יכתבם, את אותם אנשי רוח ולב, שידעו להעריך מפעלו של יחיד שגילה לאומתו מנבכי נפשה.

אגדת ישראל מהי? גלגולו של אותו רוח יוצר שהגיע לשיאו בספרות המקרא והשארתו לעת-מצוא — עד אשר יבקע-יעלה מחדש בספרות החדשה. הניגוד המוסכם בין הלכה לאגדה הוא ניגוד מהותי. מורה-הוראה אחד בשם ר' יצחק, הנזכר במשפט הפתיחה לפירוש רש"י על התורה,

³ כל מאמרי מי"ב, מהדורת תשי"ב, עמ' שכה.

⁴ ממקור ישראל, מהדורת תשכ"ו, סימן ק"ס.

של יוסיפוס בשנים האחרונות שלפני חורבן הבית השני, הגיד מראש — וזאת בימי שלווה מדומה — את הסוף המר, והוא גם מת, כפי שמסתבר, בסקי-לה בגלל בשורתו הרעה, אינו אלא ישו הנוצרי: אבטיפוס שמסביבו, לאחר שנתאמתה נבואתו הקשה, נתרקמה אגדה. למה — תתקבל הנחתו של מי"ב — לא חשו לפניו כל קוראי יוסיפוס במשך הדורות בזהות הזאת? יען-כי עבדים היו לכרונו-לוגיה האגדית ולהזכרות הפסבדו-היסטוריות, המפורשות לכאורה, שבאוונגליום. אמנם בהיותם ראצינאליסטים הטילו ספק בסיפור כי ישו הנוצרי קם מן המתים ועלה השמימה; אך קיבלו, בלא ביקורת, כי ראשיתו היתה בימי אוגוסטוס קיסר וכי משפטו נערך בימי כהונת הנציב פילטוס דוקא. ובאמת אין אלה אלא סימנים אגדיים מוב-הקים, שאילו היה מדובר בדמויות היסטוריות אחרות, שעל אודותן יש בידינו מקורות עובדתיים מלבד המקורות האגדיים, היה כל אחד, ומה גם חוקר, מבחין בהם.

במאמרי זה לא התכוונתי אלא לטעון, כי דמותו של מי"ב עדיין אינה שלימה, להקיפה ולהציגה כמו שהיא. אפילו כבעל-אגדה עדיין לא חדר לתודעת הדור הזה, השני לאחר מותו, ומה גם כחוקר קדמוניות, בעל הספרים "סיני וגריום", "יהודה וישראל" ו"ישו בן חנן", אשר אליהם עוד עתידים להצטרף "שואל ופאול", "שבכתב ושבטל פה" ו"מוקדם ומאוחר".

לאחר השלמת המעשה — ורמזתי על כך — תתאפשר, לדעתי, ראיית האחדות שבייחודו; אך אותה דמות העתידה להצטייר מתוך כתביו כולם — של הסופר והמספר כשל בעל-האגדה והחר-קר — לא תהיה מן הסתם כאותה דמות אשר דרשי מאמריו וסיפוריו בלבד העלוה ודנים עליה. היו שהישווהו ל"אחר". אך הוא היה אחר. ללא מרכאות.

רואי נרצה בשנתו על ידי שארו, ומקורותינו הנזכרים אך מהללים את מעשה הרצה. מי"ב מסיים רשימתו הנזכרת במלים אלה:

חותן הגואל, אבי האשה אשר נתן לו, קם על שארו ובשרו וימיתו חרש. ידו נגאלה בדם ועשרת אלפים שקלי זהב שם בכיסו חלף זדון לבבו. ולא נודעוה ארץ בבל על חזון דמים זה, ואף לא אחד מסופרי הזכרונות אשר לנו הרשיע את קין הלז, ולא הציבו לו מצבת קלון!

הביקורת של מי"ב — ביקורת על גישה היסטור-רית חד-צדדית, שתוצאתה קטלנית בהיות המקור העויין המקור היחידי שנשארו לנו לפליטה מזכרו של הגיבור — עיקרה בכך שהיא משחזרת, למע-שה, את המקור האחר, האבוד, שהציג את הגיבור כראוי, כגיבור טראגי, כמי שראה את הנולד ולא מצא הולכים בעקבותיו. אם ניוקק למונת מן המילון של ימינו: זהו מעשה של טיהור-שם — כחלוף יותר משמונה מאות שנה...

כאשר חוקר מי"ב את התנ"ך, הספרים הנוצרי-נים, את הברית החדשה, גם את ספרי יוסף בן מתתיהו, הרי לפניו טכסטים שהם ברובם מקור יחיד למסופר בהם. ומסתבר שהשפעת המסור-רות, הדתיות בעיקר, של ספרי קודש ושל ספרים מקודשים, על תפיסתנו משחר הילדות — ובאותו גיל הזדמנו לראשונה עם הטכסטים האלה — היא כל כך מכריעה, שאין להשתחרר מן הצביון האגדי והמגמתי שלהן. גם החוקר האוביקטיבי ביותר לא יכיר על גקלה מבעד לצעיף האגדה אותה מציאות המסתתרת מאחוריו, ומה גם שמדרכה של אגדה ללבוש לעתים גם בגד היסטורי, כביכול. ההנחה המדעית החשובה ביותר אשר הביע והשאיר אח-ריו מי"ב (ואם תתקבל גם ברבים, עשויה להיות גם בעלת חשיבות מכרעת לגבי רוויזיה של הסכ-סוך ההיסטורי שבין היהדות לבין הנצרות) היא, שהאכר ההדיוט ישוע בן חנן, שהופיע לפי סיפורו